

HOOFDSTUK 8.

VAN VRAAG NAAR ANTWOORD: OMGAAN MET BRONNEN

8.1 Inleiding

Na in te gaan op een aantal thema's en mogelijke probleemstellingen, maken we in dit hoofdstuk de sprong naar de bronnen. Met 'bron' bedoelen we een schriftelijke of mondelinge getuigenis uit het verleden of een historisch artefact. De stap naar de bronnen is noodzakelijk, omdat alleen bronnen een antwoord kunnen geven op de vraagstelling. Tot voor kort stelde de archiefwet dat sommige bronnen slechts na 100 jaar vrijgegeven werden, waardoor heel wat archiefmateriaal over de Eerste Wereldoorlog buiten bereik bleef. Nu de eeuwherdenking dichterbij komt, beleven we dus opwindende tijden, waarin nieuwe vragen gesteld kunnen worden.

Wie een bezettingsgeschiedenis schrijft, mag een stortvloed van informatie verwachten, afgewisseld met periodes van totale windstilte. De archieven bevatten soms pareltjes, die oudere syntheses volledig kunnen ontkrachten. Maar het is ook een tijd-rovend karwei, onder meer omdat verschillende bronnen met elkaar gecombineerd moeten worden. De lokale archieven vertellen niet genoeg, maar bronnen van buiten de gemeente zijn vaak versnipperd of raadselachtig. De oorlogsgeschiedenis van een stad of dorp schrijven is dan ook een uitdaging, waarbij je alle ruimte hebt voor creativiteit. Je kunt een oude vraag beantwoorden met nieuwe bronnen of de eerste zijn om twee onverwachte bronnen te combineren. De realiteit van honderd jaar geleden zal geregeld je eigen voorstellingsvermogen overtreffen. Velen beschouwen het bronnenwerk dan ook als de meest intense en verrassende fase in een publiekshistorisch project. De omstandigheden zijn bovendien gunstig. Het rijksarchief heeft het afgelopen decennium omvangrijke bronnenreeksen over de Eerste Wereldoorlog ontsloten. Sinds kort is er dan ook het monumentale *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België*, waarin iedereen zijn gading kan vinden.¹

Dit hoofdstuk is geen inventaris van mogelijke brontypes. Her en der zijn dergelijke inventarissen beschikbaar, maar zij bieden veeleer een catalogus van het be-

schikbare materiaal, dan een inleiding op het effectieve gebruik ervan. Ook een hapklare handleiding, die per brontype instructies geeft, zou weinig relevant zijn. Want hoe kunnen wij de waarde van het brontype ‘oude postkaarten’ voor de lokale geschiedenis van een specifieke gemeente beoordelen? Die waarde is afhankelijk van de probleemstelling en van de originaliteit van de postkaart zelf – en dat kan heel sterk variëren per gemeente. Het gaat ons vooral om de *houding* waarmee je die postkaarten benadert. Gaat het om een unieke historische getuigenis of om gestandaardiseerde propaganda? Wat is de context waarin zo’n bron ontstaat? Verder verwijzen we natuurlijk zoveel mogelijk door naar boeken die de omgang met foto’s of prentkaarten behandelen.² We hopen dat de lezer daardoor het heft in eigen handen kan nemen.

We hebben een aantal interessante brontypes geselecteerd, die voor de meeste gemeentes beschikbaar zijn. Onze selectie legt zoveel mogelijk de nadruk op bronnen over de lokale leefgemeenschap. We wijzen op een aantal valkuilen en uitdagingen, en geven een aanzet voor verdere analyse. De thema’s uit de hoofdstukken 3 tot en met 7 blijven de leidraad bij deze bescheiden steekproef.³ We hebben geprobeerd om de bronnen ook ruimer in te vullen dan documenten uit het archief (het zogenaamde ‘oud papier’). Het is echter moeilijk om in een boek bronnen zoals objecten en filmpjes volledig tot hun recht te laten komen. Bij de uiteindelijke uitvoering van een project zal men bovendien de expertise van leerkrachten, communicatie-adviseurs, webdesigners, grafische ontwerpers of archeologen moeten aanboren. Wij kunnen hun vaardigheden niet reduceren tot enkele alinea’s.

Onze bronnensteekproef is zeker niet volledig. Wie wil werken over dwangarbeid zou interessante zaken kunnen opsporen bij de *Commissie tot onderzoek naar de schendingen van het Volkenrecht*.⁴ Voor sommige gemeenten is het oorlogsboek van het Davidsfonds erg relevant.⁵ Opzienbarende lokale rechtszaken zijn terug te vinden in de archieven van de correctionele rechtbank, en de achtergrond van dagboekschrijvers kan via de registers van de burgerlijke stand worden opgespoord. Op die manier brengt elk specifiek thema zijn eigen vindplaatsen met zich mee.

8.2 De weg door het archief

Er bestaat geen vast stappenplan in het archiefonderzoek, omdat er voortdurend wisselwerking optreedt tussen de verschillende archiefvondsten. De uiteindelijke historische synthese bestaat zowel uit kennis van de vooroorlogse context, lokale informatie en supralokale inzichten. Je brengt dus best eerst de vooroorlogse kenmerken van je gemeente in kaart, voor je bronnen uit de bezettingsperiode gaat raadplegen. Wat

waren de vooroorlogse patronen op demografische vlak? Hoe was de grond verdeeld? Wie beheerste de gemeenteraad en het verenigingsleven? Wat voor werk kon men vinden in eigen streek? Elke gemeenschap zette de oorlogsmarathon in vanuit een bepaalde startpositie. Door deze en andere vragen kunnen we die startpositie bepalen. Lokale statistieken zijn vanuit dat opzicht een gedroomde en tot nu toe onderbenutte bron.⁶ Ook een belangrijke gebeurtenis uit de vooroorlogse jaren kan een startpunt zijn. Het heeft hoe dan ook weinig zin om de persoonlijke notities van de burgemeester uit te pluizen als je niet weet wie die persoon is.

Een tweede stap is het grondig uitpluizen van het gemeentelijk archief.⁷ Uit de voorgaande hoofdstukken is herhaaldelijk gebleken dat het leven écht benauwend plaatselijk werd tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁸ Een overzicht van de gemeentelijke bronnen, hun vindplaatsen en hun potentieel vinden we in het overzichtswerk *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*.⁹ Het gaat onder meer om de archieven van de burgerlijke stand, de politieregisters of de zeer interessante stukken van de burelen voor weldadigheid en commissies van de burgerlijke godshuizen (voorlopers van het OCMW). Naast dit serieel archief, dat gedurende de oorlogsjaren meestal werd voortgezet, zijn er stukken die specifiek voortkomen uit de oorlogstoestand zoals circulaire uitgaande van de Duitse en de Belgische machthebbers of inspectieverslagen over verspillings. Sommige ijverige secretarissen legden zelfs een omvangrijke collectie aan over 14-18, waarin private correspondentie kan opduiken. Her en der werden verslagen “nopens de gebeurtenissen in 14-18” gepubliceerd. En dan was er nog het reguliere gemeenteblad, met heel wat informatie over sociale politiek, belangrijke gebeurtenissen en lokale economie.¹⁰ Afhankelijk van je probleemstelling en de lokale context kun je nog gebruik maken van bedrijfsarchieven, persoonsarchieven of speciale collecties die belangrijk zijn voor je gemeente. Weet wel dat ook deze collecties aangemaakt zijn in een periode dat de mensen lokaal ‘gegijzeld’ werden. Zowel communicatie als mobiliteit werden enorm bemoeilijkt door de bezetter. Het lokale perspectief is belangrijk, maar vaak ook beperkt.

Een derde stap is dan ook bronnen over de gemeente zoeken die niet per se binnen de schoot van de gemeente werden geproduceerd of bewaard. De meeste gemeentelijke gezagsdragers zullen verklaren dat iedereen in de gemeente voldoende voeding had en dat het activisme geen voet aan de grond kreeg. Maar is dat wel zo? De blik van bovenaf is vaak genuanceerder dan de getuigenissen voor en door het dorp. Het provinciaal archief is een eerste volwaardige supralokale vindplaats voor lokale geschiedenis. De provinciebesturen vielen niet volledig stil, al weigerden ze wel om voor de Duitsers te werken. Heel wat prominente figuren uit het *Comité National* waren actief op provinciale schaal en bovendien werd het lokale niveau hier nauwlettend in de gaten gehouden. In dit archief kunnen dus nog verrassingen opduiken. Daarnaast zijn er de archieven van het *Comité National* zelf, de bisschoppelijke archieven, de archieven

van private organisaties (zoals de Boerenbond), de pers, de vonnissen en aanklachten bij rechtbanken, enzovoort.¹¹

Voor deze supralokale bronnen kunnen we terugvallen op het *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* van het Rijksarchief. Hierin werden alle publieke en private archiefvormers met relevant materiaal gecatalogiseerd. Een greep uit het besproken aanbod: de archieven van kardinaal Mercier, de parketarchieven, stukken uit hospitalen, kloosters, archieven van politici en journalisten, ... Elke fiche vermeldt ook de toegankelijkheid en de vindplaats van het archief. Trefwoorden en korte beschrijvingen van het archief helpen de onderzoeker om zijn probleemstelling te koppelen aan mogelijke vindplaatsen. Er bestaat bovendien een overzicht van alle erfgoed- en archiefinstellingen, waar iedereen terecht kan voor inventarissen en deskundig advies.¹²

Wij zullen de gebruikte bronteksten letterlijk weergeven, inclusief onderstrepingen en archaïsch taalgebruik. Fragmenten in het Frans of het Engels werden vertaald. Hoewel de meeste documenten voluit door de auteur ondertekend werden, kozen we ervoor om enkel zijn of haar initialen weer te geven. Ook bij historisch onderzoek gelden immers de privacyregels.¹³ Maar voor we onze historische menukaart voorstellen, gaan we nog even *back to basics*. Hoe haal je het meest uit je bron? Waaruit bestaat, met andere woorden, die fameuze historische kritiek?

Historische kritiek

Dankzij historische kritiek word je niet op sleeptouw genomen door de bronnen, maar neem je zelf de controle over. Hierboven is immers al aangestipt dat niet elke bron zomaar te vertrouwen is. Het kritisch testen en in context plaatsen van een bron is één van de kerntaken van de historicus. Je vraagt je af wat je in handen hebt (identificatie van de bron) en wat deze getuigenis kan onthullen over het verleden (inhoudelijke waarde van de bron).¹⁴

De identificatie van de bron: wie, wat, waar en wanneer?

Weinig documenten ontstaan om de historicus een plezier te doen. De meeste stukken oud papier hebben een specifieke ontstaanscontext en een bepaalde samenhang. Een reeks losse brieven moet bijvoorbeeld worden vervolledigd met brieven van de tegenpartij; een serie ambtelijke inspecties werd opgesteld voor en door de inspecteurs, die zelf heel goed wisten welke criteria ze gebruikten en die dan ook niet meer expliciteerden. De historicus probeert dus niet alleen te achterhalen waar, door wie en wanneer de bron vervaardigd werd, maar ook wat de (wettelijke, politionele, sociale...) achtergrond van dit schriftwerk was.¹⁵ De vragen naar auteur, soort document, ontstaansdatum en plaats laten toe een eerste inschatting te maken.

De inhoudelijke waarde van de bron: wat, waarom, hoe en met welk gezag?

Wanneer deze externe gegevens verzameld zijn, kunnen we een interne analyse doen. Wat bedoelt de auteur? Waarom kiest hij net dit moment om zijn boodschap te verkondigen? Hoe vertelt hij zijn verhaal? De manier waarop iets gezegd wordt, is soms belangrijker dan wat er gezegd wordt. We moeten rekening houden met suggestief taalgebruik, woorden waarvan wij vandaag de bijklank niet meer verstaan of verwijzingen naar een context die niemand meer kent. Het is best mogelijk dat elk woord van een oud stuk papier extra onderzoek in andere grote hoeveelheden oud papier met zich meebrengt.

De laatste vraag ten slotte, is die naar betrouwbaarheid. Was de auteur een ooggetuige of vernam hij zijn informatie slechts uit tweede hand?¹⁶ Historici, zo wil het cliché, hebben moeite met gezag. Het is niet omdat iemand iets zegt als ooggetuige, dat wij hem of haar moeten geloven. Misschien werd het document opgesteld in emotionele of troebele omstandigheden. Misschien is onze ooggetuige geneigd om op een bepaalde manier te kijken naar de realiteit. Waardepatroon, intelligentie, beroep, geslacht en leeftijd kleuren de manier waarop iemand 'de feiten' observeert en begrijpt. Die subjectiviteit maakt de bron niet waardeloos. Het is de analyse die aan subjectiviteit voorbijgaat, die waardeloos is.

Het historisch onderzoek

Deze procedure toepassen op de individuele bron is natuurlijk niet genoeg. Eén getuige is geen getuige. We moeten dus meerdere bronnen opsporen die met elkaar in dialoog kunnen gaan en relevant zijn voor de gekozen probleemstelling. Meerdere bronnen aan elkaar lijmen die niet op dezelfde vraag ingaan, is uiteraard nutteloos. De briefwisseling van een bepaalde barones is bijvoorbeeld interessant om het sociaalleven tijdens de bezetting te reconstrueren. Maar het kan heel goed zijn dat er geen woord in staat over het dorp waarin zij leefde. Wie dan het dagelijks leven in de eigen gemeente wil bestuderen, heeft weinig aan deze bron. Pas wanneer voldoende bronnen verzameld, gewogen en geanalyseerd zijn, kunnen de resultaten (niet de bronnen!) ingepast worden in het historische verhaal.

De laatste decennia is er steeds meer wantrouwen ontstaan ten opzichte van het 'verhaal' van sociale wetenschappers, die tenslotte ook maar mensen van vlees en bloed zijn. Brengen zij, onder het mom van objectieve wetenschap, niet het zoveelste subjectieve fabeltje?¹⁷ Hoewel de historicus uiteindelijk de meesterverteller blijft, kan zijn verhaal toch de titel van "onderzoek" verdienen onder twee omstandigheden. De historicus gebruikt zoveel mogelijk argumenten in plaats van retoriek. Hij of zij verkiest helder taalgebruik boven vaagheid en dubbelzinnigheid. Historische vondsten weglaten die niet in je kraam passen is onacceptabel. De romanschrijver, de pamflettist en de impressionist blijven thuis. Een tweede voorwaarde is dat je ook jezelf blootstelt aan historische kritiek. De volgende generatie geïnteresseerden moeten je verhaal kunnen controleren en je bronnen opsporen. Wie het eigen werk niet irrelevant wil maken, moet dus gebruik maken van voetnoten.

8.3 Overleven en ondernemen

Wie op zoek is naar bronnen over overleven en ondernemen kan kiezen uit een brede waaier aan archieftypes, die in een kort overzicht nooit allemaal tot hun recht kunnen komen. Bedrijfsarchieven, politiedocumenten en persoonlijke getuigenissen onthullen elk een facet van de overlevingsstrijd. Niet te vergeten is het archief van het *Comité National* zelf, en dit op lokaal, provinciaal en nationaal niveau. Het archief van deze organisatie is nog maar sporadisch onderzocht. Documenten van de lokale afdelingen werden – als zij bewaard zijn gebleven – soms wel gebruikt.¹⁸ Vaak wordt daarbij over het hoofd gezien dat de hogere niveaus bevoegd waren voor inspectie en controle. Ze moesten zowel op de ontvanger als op de hulpverlener toezicht houden. Allerlei lokale situaties komen in het provinciale en nationale archief van de organisatie dus vrak en vrij aan bod.¹⁹ De provinciale niveaus leenden geld uit en stimuleerden nieuwe initiatieven. Omdat kritisch onderzoek vanuit het perspectief van het *Comité National* nog in zijn kinderschoenen staat, belichten we enkele vondsten uit dit archief.

*Bron 1. Aanvraag tot het bekomen volledig of gedeeltelijk rantsoen voor landbouwers*²⁰

Nieuwkerken Waas, 9 mei 1917

Frans De B. Huishouden van 4 personen, met 1 paard, 7 koeien, 2 kalveren, een varken. Bewerkt ongeveer 5 hectare. Moest 456 kilo [graan] leveren en heeft zich volledig onttrokken aan die plicht ten opzichte van het oogstbureau. Hij beweert zijn oogst te hebben overschat en niet genoeg rogge meer te hebben om in de eigen behoeften te voorzien. Volgens mij is dit een boer die de rogge heeft doorverkocht, of aan zijn vee gegeven heeft, of zelf teveel heeft opgebruikt. Ongunstig advies.²¹

Oppuers, 23 mei 1917,

Henri V, 3 koeien, 3 kalveren, 2 varkens, 1 paard en 9 kippen. Ik kon de landbouwer niet persoonlijk spreken omdat hij afwezig was. Zij vrouw gaf me slechts enkele vage inlichtingen. Zij hebben nog 30 kilo rogge om te laten malen. Zijn vrouw verklaarde dat het vee daarvan niets heeft gekregen en dat alles door henzelf is gebruikt. Ze hebben een toestemming om te malen aangevraagd op 14 oktober voor 41,7 kilo en 30 kilo voor het vee. Hun bureu verklaren dat ze een bepaalde hoeveelheid hebben doorverkocht, terwijl de vrouw van V. volhoudt dat er ongeveer 250 kilo [graan] gestolen werd bij hen. De aanvraag moet volgens mij niet serieus genomen worden.²²

Uit deze korte fragmenten blijkt al dat een volledig land ravitailleren niet van de poes was. Wat kon men doen met alle aanvragen, wanneer de schaarste zo enorm was? Deze documenten illustreren een cultuur van wantrouwen ten opzichte van andere

betrokken partijen: de winkelier, de boer, de 'klant'. Er moesten criteria worden gezocht om eventuele afwijzingen mee te verantwoorden.

In een eerste reflex gaat onze aandacht naar de betrokken landbouwers zelf. Het zou interessant zijn om meer over hen te weten te komen. Toch is het misschien een betere keuze om te vertrekken van de archiefvormer: de landbouwsectie het *Comité National*.²³ Deze documenten maken deel uit van een seriële bron. De inspecteurs van het *Comité National* bespraken meerdere landbouwers. Dit laat toe een globaal beeld te krijgen van de werking van dit departement. Hoeveel landbouwers werden er geweigerd? Kregen alle landbouwers in dezelfde bezitsklasse hetzelfde oordeel of waren er bepaalde verzachtende omstandigheden? Hoe zwaar was de rol van burens in de beoordeling?

Deze en de ontelbare andere archiefbestanddelen van het *Comité National* suggereren een nogal passieve rol van de bevolking. Zij komen maar in beeld als ze iets aanvragen of afgekeurd worden. Toch is het archief van *Comité National* rijker dan dat. Want 'gewone' mensen gebruikten het *Comité National* ook actief in hun bestaansstrategieën, zoals het volgende document illustreert.

*Bron 2. Klachtenbrief van de landbouwer Jan Van H. aan het provinciaal Comité*²⁴

Hillegem, den 8e februari 1916

Mijnheeren de voorzitter en leeden van het Provinciaal hulp- en voedingskomiteit van Oost-Vlaanderen te Gent,

Uit betrouwbare bron heb ik vernomen dat er met rede gegronde klachten over de gebrekkige en partijdige instelling van ons hulp- en voedingskomiteit gedropen zijn, en het is onder een pijnlijke indruk dat ik mij genoodzaakt vind Ued de volgende verklaringen te doen. Ik ben één der geringste landbouwers onzer gemeente en mijn huisgezin bestaat uit *zeven personen*. Ik heb een gebruik van een *koei*, de heer burgemeester dwingt mij voor opeischingen 460 kg graan af te staan hetgeen mij totaal onmogelijk is wil ik mijne toegekende hoeveelheid behouden. 435 kg heb ik bereidwillig afgestaan op onze gemeente zijn er ongeveer 250 koeien en paarden hetgeen volgens mijne schatting eene levering kon geven van $250 \times 435 = 108\ 750$ kilog graan en door de lamdelige en nalatige zorgen van den heer burgemeester is er maar 30 200 kilog. bijeengebracht. Dit waar 78 550 kilog te weinig in evenredigheid van mij, de ontbrekende kilog. kon men op de gemeente gemakkelijk vinden zonder daarvoor de kleine bevolking van het noodige te onttrekken. Onzen heer burgemeester weet heel goed dat hier gansche hectaren door onnauwkeurige aangiften aan de opeischingen onttrokken zijn, wiens opbrengst uitsluitelijk moet dienen tot voeding der dieren of om aan woekerprijzen verkocht te worden (...) Ik hoop niet dat de voeding der dieren boven die der bevolking zal gesteld worden (...). Van

over drij maanden heb ik in de vergadering voorgesteld de aankoop van aardappel te doen voor de arme bevolking daar er vele inwoners zijn welke behoefte aan geld hebben en geene langen uitstel van verkoop verdoefden. Nu de aardappelen bijna verkocht van de gemeente verwijderd zijn is men begonnen den aankoop te doen, men heeft mij verzekerd dat men er slechts 6000 kilo heeft kunnen koopen, hetgeen veel te ontoereikend is wyl men nog vijf maanden van den nieuwen oogst is verwijderd. Men heeft aan de bevolking herinnerd dat indien de ondbrekende kilog. niet geleverd worden er evenveel van het komiteit zou afgetrokken worden. Het is vooral de kleine burgers die men komt te treffen de groote boeren hebben immers het voedingskomiteit niet nodig.

Ik wil Ued. doen opmerken mijnheeren dat ik niets tegen de opeischingen heb in te brengen door de noodwendigheid opgedrongen, maar wat ik verlang is de evenredigheid in de opeischingen en ik verhoop dat Ued heer ze aan dezen heer burge-meester zal weten af te dwingen (...).

Jan Van H.

We zien hoe de belangen van een kleine voedselproducent beginnen samen te vallen met een grotere groep van berooide consumenten. Andere documenten uit het dossier Hillegem illustreren dat de briefschrijver lid wil worden van het plaatselijke comité, om “de mensen van zijn wijk te verdedigen”. Volgens hem wordt hij daarin tegengewerkt door de burgemeester, die hem “de slechtste van het dorp noemt”. Feit is bovendien dat verschillende andere dorpsbewoners ook bereid waren om schriftelijk bezwaar aan te tekenen tegen het *Comité*. De inspecteurs concludeerden uiteindelijk dat de klachten georkestreerd waren door een malafide comitélid van de minderheidspartij.

Dit soort klachtendossiers bestaan voor heel wat gemeenten. Vaak is het woord tegen woord. Publieksprojecten die ingaan op deze problematiek, moeten niet per se een retrospectieve rechtszaak voeren. Maar deze bronnen kunnen een diepere inkijk bieden op de werking van zo’n plaatselijk comité. Zijn de klachtendossiers representatief voor de dagelijkse werking? Zijn er nog documenten (bij de hulpverleners of bij het gemeentebestuur) over het comité te vinden? Hoe werden de leden gekozen, en waren er al vervangingen geweest? Was er bemoeienis door de Duitsers? De (soms tegenstrijdige) beslissingen van inspecteurs in zulke klachtendossiers verdienen ook aandacht. Wat zegt het dossier Hillegem over de hogere bestuursniveaus zoals het regionale comité Zottegem en het provinciale comité Gent? De bestuursdynamiek en de criteria van het *Comité National* zijn op zichzelf al een studie waard. Ook moet de werking van de voedselhulp gekaderd worden in een breder sociaal spanningsveld: burgemeester tegen minderheidspartij, grondbezitter tegen keuterboer, activist tegen

het Belgisch-patriottische *Comité National*, enz. Die spanning kon resulteren in anonieme dreigbrieven, petitie's, concurrerende initiatieven, verhoogde propaganda, ... De stem verheffen tegen de belangrijkste overgebleven bestuursinstantie in het bezette land was echt niet evident. Als laatste punt kan gewezen worden op de sociale rol die de briefschrijvers hadden of beweerden te hebben. Kwamen de talrijke klachten voort uit persoonlijke benadeling of werden ook andere misnoegden verdedigd? Konden de klagers rekenen op steun binnen de gemeente?

Bovenstaand document is afkomstig van een kleine landbouwer, maar het archief van het *Comité National* bevat ook heel wat informatie over de arbeidersklasse en de middenklasse. Welke strategieën gebruikten behoeftige arbeiders om te overleven? Welke omstandigheden dwongen hen daartoe? Hoe werd er gereageerd tegen diegenen die waarheid een beetje ombogen? Waarin verschillen de reglementen inzake hulpverlening aan de middenklasse van die van de arbeiders?

8.4 Man en vrouw, kind en gezin

Uit hoofdstuk 4 bleek dat gender een waardevolle invalshoek is om de Eerste Wereldoorlog te analyseren. De maatschappelijke normen zijn verschillend voor mannen en vrouwen. Gender komt overal terug, het is bepalend voor de vrijetijdsbesteding, de familiale taakverdeling, de obstakels waarmee iemand in zijn levensloop wordt geconfronteerd, enzovoort. Je kunt administratieve bronnen gebruiken om iets te vertellen over gender. De analyse van een honderdtal processen-verbaal en strafregisters kan bijvoorbeeld onthullen dat voedseldiefstallen door vrouwen anders werden bestraft dan deze door mannen. Voor een publieksproject kan levenslopanalyse of familiegeschiedenis misschien een meer toegankelijke manier zijn om gender te benaderen. En dan zijn de meer 'intieme' bronnen, zoals foto's en dagboeken, natuurlijk interessant. Dagboeken en memoires laten de stem horen van iemand die in alle rust de dagelijkse besommeringen van zich afschrijft. Sommige foto's confronteren ons heel direct met een gezicht uit het verleden. Wat kunnen we aanvangen met deze bronnen?

Egodocumenten

Brieven, dagboeken en memoires vallen onder de noemer van egodocumenten. Zij worden vaak gebruikt om het grote verhaal meer smaak te geven: we weten dat dit of dat gebeurd is omdat de dagboekschrijver het ons in kleurrijke bewoordingen meldt.²⁵ Maar is een dagboek daar wel voor geschikt? Zelden is een dagboek van a tot z gelogen – hoewel er toch een aantal opzienbarende gevallen zijn geweest.²⁶ Maar hou rekening met

weglatingen, foutieve percepties en invloeden van buitenaf. Het is niet omdat de schrijver in zijn slaapkamer noteert dat hij immuun is voor de toespraken op het stadhuis.²⁷ Egodocumenten bieden dus een (vertekende) weergave van een bepaalde realiteit.

Als het materiaal rijk genoeg is, moet je in je analyse ook de dagboekschrijver zelf aan bod laten komen. Hij of zij heeft eigen doelstellingen en eigenaardigheden. Kijk over de grenzen van de oorlog heen, want de auteur bekleedde ook voor en na de bezetting een bepaalde positie. Een kritische biografie van de schrijver is dan ook essentieel. Alleen zo kunnen we begrijpen waarom iemand op een bepaalde manier schreef, en welk belang hij erbij had.

Persoonlijke verhalen bestaan in verschillende varianten. Wie elke dag een stukje schrijft kan moeilijker liegen. Impulsieve reacties worden op papier gezet en kunnen moeilijk worden teruggenomen. Memoires of een kroniek – die vaak jaren na de feiten werden opgesteld – geven het ego meer ruimte voor *hineininterpretierung*. In memoires kan men de gebeurtenissen bijvoorbeeld zo ordenen dat het eigen gedrag wordt gerechtvaardigd. Weet dat elk egodocument, ook het zogenaamde ‘eerlijke’ dagboek, uiteindelijk een bepaald doel dient. Idealiter doe je dus twee dingen met zulke bronnen. Ten eerste zoek je andere bronnen over de beschreven realiteit, zoals een politierapport uit dezelfde gemeente of een aantal affiches. Klopt de informatie? Ten tweede ga je na hoe de handel en wandel van de schrijver het egodocument beïnvloedt. Wat is zijn machtspositie? Waar liggen zijn allianties? Verklaart dat misschien waarom bepaalde zaken (niet) aan bod komen?

Het oorlogsdagboek van Constance Graeffe is een voorbeeld van een zeer interessant document dat bovendien op een boeiende manier werd uitgegeven.²⁸ Het dagboek is integraal getranscribeerd, met meer dan 100 pagina’s analyse en commentaar. De Britse Constance Ellis was getrouwd met Otto Graeffe. Deze Belg van Duitse afkomst had een suikerraffinaderij te Brussel. Brussel is het decor van Constance’s troebele bezettingsservaring. Troebel, omdat in het gezin de Belgische nationaliteit samenging met een culturele affiniteit voor het Duitse Rijk.²⁹ Welke kant koos dit gezin uiteindelijk?

Dat de impact van een dergelijke keuze op het dagelijks leven groot kon zijn, blijkt wel uit het dagboek. De Graeffes verloren vrienden en familie die het Belgische of Engelse perspectief adopteerden. Hun nauwe band met het Duitse verenigingsleven bepaalde geleidelijk aan hun perceptie van de bezetting. Hun oudste zoon kon vanaf maart 1916 opgeroepen worden in het Belgische leger, wat tot verhitte discussies leidde tussen Otto Graeffe en zijn zoon.³⁰ Van het huwelijk van dochter Violette tot de investeringen van het familiefortuin: de keuzes van Constance’s gezin werden steeds politieker. Sophie De Schaepdrijver analyseert het dagboek dan ook als een interne dialoog over nationale gezindheid.³¹ Driehonderd pagina’s lang schippert Constance tussen empathie voor België en loyaliteit aan de keuzes van haar Duitsgezinde man.³²

Om te illustreren dat één bron altijd meerdere dimensies heeft, nemen we hier het genderspect onder de loep.

Bron 3. Fragmenten uit het dagboek van Constance Graeffe

12 maart 1915

Ik had al eerder verteld over mijn twee dienstmeisjes, die nu al meer dan een jaar bij mij zijn, en ik had haar zus aangenomen als tweede dienstmeisje omdat het huis van hun ouders vernietigd was. Wel, die twee meisjes hebben bepaalde zaken en kledingstukken gestolen uit mijn huis (...).

Stel je dat eens voor, ik betaalde hen allebei het volledige loon uit, denkende dat elke cent naar hun ouders ging, en nu blijkt dat ze alle twee een fijne bontmantel hadden gekocht. Bont was deze winter een echte luxe, waar die twee zeker geen behoefte aan hadden. Ondertussen moest ik zo voorzichtig zijn met mijn geld, dat ik mijn vlees en groenten vaak in de stad ging halen in plaats van hier in de buurt, omdat ik een frank of twee kon uitsparen. En die twee hadden hun volledig loon en ze gaven het uit aan bontmantels! Je zou erdoor gaan aarzelen om nog andere mensen te helpen.³³

14 maart 1915

Gisteren was het onze twintigste huwelijksverjaardag. Mijn lieve echtgenoot en ik zeiden nog tegen elkaar hoe sterk onze huwelijksband is (...). We hebben beiden heel wat moeilijkheden meegemaakt, maar we konden altijd op elkaar rekenen en onze liefde is sterker geworden van jaar tot jaar. We hebben samen iets kleins gegeten in de stad, in alle rust (...). Otto nam me vooral uit eten zodat ik niet moest koken, want de laatste maanden had ik geen kokkin meer. Ik hoop dat ik een fatsoenlijk meisje zal vinden om me te helpen in het huishouden. Ik zou graag meer tijd besteden aan andere mensen, en niet voortdurend moeten piekeren over de volgende maaltijd.³⁴

3 mei 1915

Het lijkt erop alsof alle beleidsvoerders van de mensen dieven willen maken. Zij geven hen geen werk, maar voorzien hen van geld en voeding. Waarom vragen ze de mannen niet om te werken voor de gemeente? Diegenen die weigeren zouden geen eten meer moeten krijgen! Want wat zal het resultaat zijn van heel die toestand? De mannen zullen vergeten wat werken is, en de vrouwen hoe ze hun huishouden ordentelijk kunnen bestieren. Ik zie zoveel vrouwen elke dag in de wachtrij voor een kwart of twee kwart liter soep. Nu de groenten zo goedkoop staan, zouden ze de handen in elkaar kunnen slaan en beurtelings het fornuis aanzetten om soep te koken voor elkaar, zonder al die tijdsverspilling. Maar ze staan daar gewoon, zonder te werken.³⁵

De dagboekfragmenten van een vrouw over andere vrouwen en de huishoudelijke sfeer onthullen veel over de impact van gender. Constances opvattingen over gender en over de juiste rol van de vrouw zijn klassegebonden. Zelf is Constance van zeer

gegoede klasse. De familie Graeffe beschikt bijvoorbeeld over een indrukwekkend landgoed met twee piano's. Voor haar twee berooide dienstmeisjes kan zij echter weinig begrip opbrengen, ook al zijn dat dan vrouwen. Dat velen zich op dat moment geen groente of vlees meer kunnen veroorloven – met of zonder een frank of twee korting – ontgaat haar. Ook de stijlfiguur van de ongepaste luxe is een terugkerend element uit het burgerlijk discours.

Andere gendergerelateerde thema's komen ook aan bod, zoals het probleem om "fatsoenlijk" huispersoneel te vinden en de vrij 'moderne' visie op het huwelijk. De huwelijksband werd hier duidelijk niet meer beleefd als de verbinding van twee portefeuilles. Constances benadering van de huishoudelijke beslommingen verdient aandacht. Zo geeft de welgestelde Constance toe dat ze de zorg om alweer een maaltijd graag van zich afschuift. Toch verwacht ze dit werk wel van de arbeidsters, die uren in de rij moeten staan voor wat soep. Dit soort inconsequenties komt vaak voor in dagboeken. Dit soort tegenstrijdigheden als uitgangspunt nemen, maakt een rijkere analyse van het egodocument mogelijk. Daarnaast blijkt hier ook de duidelijke taakverdeling tussen man en vrouw. Mannen waren in Constances optiek kostwinners, vrouwen zorgden voor de kinderen en het huishouden.

Wanneer in een egodocument over de arbeidersklasse gesproken wordt, gaat het vaak over luiheid, ongepaste luxe en gebrek aan decorum. Dagboeken werden nu eenmaal vaker geschreven en overgeleverd door de burgerij.³⁶ Deze banvloeken illustreren hoe diep de angst voor *les classes dangereuses* zat. Werd de 'normale' orde niet te veel omgekeerd? Wat zou de impact van de oorlog zijn? Constances notitie van 3 mei is een duidelijk voorbeeld van deze burgerlijke angsten. Bovendien blijkt hoezeer ze het Duitse discours in zich opgenomen heeft. De luie Belg werd zogezegd gepamperd, met criminaliteit als resultaat. Zo'n mening ging voorbij aan de armoedige materiële situatie bij heel wat Belgische gezinnen. De bezetter bediende zich van dit argument om de dwangarbeid te rechtvaardigen. Het idee van een *bottom-up* soepcoöperatie is interessant, omdat er nauwelijks iets over bekend is. Maar waarschijnlijk botst Constances naïeve raadgeving op een aantal praktische bezwaren. Gebrek aan brandstof, plaats en geld zijn maar een greep uit het lijstje (zie ook het verhaal van Georgine Blanchaert hierboven).

Foto's: meer dan een illustratie

Tijdens de Belle Epoque was het maken van foto's zeker geen dagdagelijkse zaak. De komst van een 'portrettentrekker' was een echte gebeurtenis, die heel wat commotie veroorzaakte. Vooral uitzonderlijke zaken werden gefotografeerd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de fotografie een hoge vlucht, maar dat gold vooral aan het front. Wat het bezette land betreft zullen we heel wat statieportretten van lokale voedselcomités

terugvinden, maar weinig registraties van het dagelijks leven tijdens de bezetting. Bovendien was fotografie in veel gevallen verdacht als spionagemiddel, en dus verboden. Als we foto's vinden uit 14-18, betekent dat dus dat iemand het geld, de materialen en de expertise mobiliseerde om het onderwerp te vereeuwigen. Waarom gebeurde dat?

Bron 4. Een foto uit de bezettingsperiode: het *Sanitätsbad* te Kortrijk (Stedelijke Bibliotheek Kortrijk).

Bij onze omslagfoto is die vraag zeker pertinent. Wat zien we? Een aantal vrouwen, één van hen nog erg jong. Het decor en hun kleren verraden dat ze tot de arbeidersstand behoren. Daarnaast een aantal mannen in uniform. Ook wie geen expert is in militaire uniformen kan uit de context afleiden dat het hier om Duitsers gaat. Grappig genoeg past de snor van de man rechts helemaal in het stereotype voorkomen van een 'Pruis'.

Het bijschrift van de foto luidt: *Sanitätsbad* in Kortrijk. Verder onderzoek wees uit dat het hier ging om een badhuis en wasserij van het Duitse leger, ingericht in een ververij in de Vaartstraat. Zulke badhuizen waren niet ongewoon; wie terugkwam van het front werd geplaagd door luizen en vuil.³⁷ Ook in de Britse sector in België werden er vrouwen tewerkgesteld, die tot acht cent meer konden verdienen dan een geschoolde mannelijke arbeider. Door dit hoge loon en het mogelijke contact met de Engelse *tommies* hielden zedenprekers deze vrouwen nauwlettend in de gaten.³⁸ Was de situatie vergelijkbaar in bezet België? We weten het niet zeker, maar de vergelijking met de Britse sector zou interessante resultaten kunnen opleveren.

De foto is zeker raadselachtig. De vrouw rechts lijkt niet rechtstreeks in de camera te willen kijken; in de plaats daarvan trekt ze een verbeterd gezicht. Is ze tegen haar zin vereeuwigd? Kon zij, net als de andere meisjes, in opspraak komen door haar arbeid voor de vijand? In Kortrijk, net zoals op andere plaatsen, werd gesproken over lichtzinnigheid en hebzucht onder vrouwen.³⁹ Werden dergelijke verwijten ook geuit tegen Kamiel L., de eigenaar van het pand?

Nog belangrijk is de vraag naar het doel van de fotograaf. Misschien wou het Duitse bestuur een kiekje maken voor het thuisfront. De goede faciliteiten voor de soldaten pasten in een goednieuwsshow. Misschien was dit eerder het initiatief van enkele officieren, bedoeld als een privésouvenir. In dat geval is het wel bizar dat de mannen zich laten fotograferen met het personeel van hun wasplaats. Is de foto een uitdrukking van Duitse overmacht op het bezette land, waarbij man en vrouw als metafoor dienen?

De analyse van historische foto's is geen eenvoudige taak. Gelukkig bestaan er een aantal werken die je op weg kunnen helpen.⁴⁰ De meeste foto's uit 14-18 zijn bovendien georkestreerd en moeten vooral het goede nieuws demonstreren. Wie op zoek is naar iconografie met een minder onschuldig karakter kan terecht bij de vele spotprenten en schetsen die nog zijn overgeleverd.⁴¹

8.5 Over goede Belgen, slechte Duitsers en alles tussenin

Hierboven kwam aan bod hoe nationale breuklijnen nog verscherpten tijdens de bezetting. De bevolking moest zich zo veel mogelijk conformeren aan 'goed' Belgisch gedrag, op straffe van uitsluiting. Dit 'goede' nationale gedrag werd bovendien verknoot met andere problemen, die op zich niet veel te maken hadden met de natie. Zo werd het verkrijgen van een uitkering afhankelijk gemaakt van het oorlogsgedrag, en konden handelaars de term 'oorlogsprofiteur' vermijden door 'patriottistische' handelingen te stellen. Bronnen zoals foto's, publicaties van het *Comité National* en memoires zijn dus ook vindplaatsen voor het thema natie.

Het verzochtschrift van een 'vreemdeling'

Maar er zijn andere bronnen waarin nationale beleving en het dagelijks leven elkaar kruisen. Dat wordt nergens duidelijker dan in het levensverhaal van migranten. Een tot nu toe onderbenutte bron zijn de sekwesterafarchieven. Deze archieven ontstonden door inbeslagname van 'vijandelijk' bezit na 1918.⁴² Het sekwesterafarchief uit de Eerste Wereldoorlog is erg gevarieerd; de parketten namen niet alleen bedrijfsarchieven in

beslag, maar ook brieven en plakboeken. Het verweer tegen deze sekwesterprocedure genereerde daarnaast ook heel wat verklaringen *à charge* en *à décharge*. Hieronder vinden we de brief van een Belgische vrouw met een Duitse echtgenoot.

Bron 5. Brief van Delphina G. aan de Minister van Justitie (1919)⁴³

Excellentie,

Vergeef mij het aandringen U nogmaals te schrijven om verzachtende omstandigheden in te roepen, op den sekwester tegen mij ingespannen. Daarom wil U op onzen toestand opmerkzaam maken. Mijn man, geboren Duitscher, woont sinds 42 jaar in Antwerpen en is statenloos geworden, gezien hij niet meer in Duitschland geweest is en zich bij den Consul niet meer gemeld heeft. Heeft steeds op Engelsche schepen gevaren en kreeg van de Engelsche regeering de toelating te mogen varen in 1914. Mijne kinderen zijn allen in Antwerpen geboren. Mijn zoon Henri heeft 3,5 jaar burgergevangene geweest in Duitschland wegens poging tot grensoverschrijding. Mijn zoon Emile heeft diensten als spion bewezen, getuige den Heer Burgemeester van Steendorp. Gezien deze omstandigheden en na genomen inlichten over ons gedrag in (...) U verzoeken of het niet mogelijk was ons van de sekwester te ontslaan (...). Namens mijn huisgezin, Delphina G., geboren V. in België’.

Wat is de context van dit pleidooi? België viert de bevrijding, maar zint ook op wraak. De xenofobie ten opzichte van Duitsers en andere vreemdelingen uit de gebieden van de Centrale Mogendheden is enorm. Vóór de oorlog kon een migrant ook zonder de Belgische nationaliteit langdurig in België verblijven. Hun kinderen konden opteren voor de Belgische nationaliteit. Maar vanaf 1918 zaten deze groepen in slechte papieren. De Belgische overheid maakte aanspraak op hun bezittingen en er kwam een uitwijzingsbeleid – zelfs voor de reeds genaturaliseerde Duitsers.⁴⁴ Men wilde *tabula rasa* maken met de Duitse aanwezigheid.⁴⁵ Duitse huizen en bedrijven werden verzegeld, hun eigenaars waren vaak al gevlucht. Wie zich “goed genoeg” had gedragen kon zijn bezittingen eventueel terugkrijgen. De overheid gebruikte dan ook het buurtonderzoek en de informatie uit tweede hand in haar bewijsvoering. Er stond dus heel wat op het spel, en de invloed van de roddel was groot.

Hoe gingen die ‘gewone mensen’ om met deze juridische strijd? Het document hierboven is een persoonlijke brief, maar dit maakt het nog niet tot een egodocument. Delphina schrijft niet om het even wat. Integendeel, zij selecteert bepaalde elementen en gebruikt een retorische strategie. Deze bron paait de Belgische autoriteiten, en weerspiegelt tegelijkertijd een bepaald waardepatroon.

Een goede Belg vervult zijn frontplicht? Delphina zal dan ook het oorlogsgedrag van haar zonen in de verf zetten. Niet de effectieve legerdienst, maar de intentie telt. Een zoon wilde België blijkbaar ontvluchten om dienst te kunnen nemen. Dit mislukt en hij bracht de oorlog door in een gevangenis, onder Duits toezicht. Een andere zoon is actief als spion. Beiden hebben dus een feilloos parcours afgelegd. Een ‘echte’ Belg is geboren op Belgische bodem? Met dat besef in het achterhoofd legt Delphina nadruk op haar eigen Belgische familienaam en de geboorteplaats van haar kinderen. Dat is uiteraard niet mogelijk voor haar echtgenoot. Maar als zijn Engelse werkgever hem vertrouwde, waarom zou de Belgische staat dan nog aarzelen? Soortgelijke documenten werpen ook licht op het netwerk van Duitse Belgen (in dit geval de burgemeester van Steendorp). In sommige gevallen wordt de ‘Belgische’ variant van een naam gebruikt.

Ook thema's als gender en gezin doorkruisen deze bron. Onder normale omstandigheden zou het wettelijk gezinshoofd het woord voeren en niet de huisvrouw. Maar aangezien hij Duits is en zij Belgisch, krijgt Delphina een grotere rol. Merk ook op dat zij niet ondertekent als moeder of echtgenote, maar “namens haar huisgezin”. Een respectabel huisgezin en kinderen werpen dus meer gewicht in de schaal dan de individuele stem van de vrouw.⁴⁶

De activistische annalen

De nationaliteitskwesitie is even brandend actueel in activistisch bronnenmateriaal. De activisten bouwden vanaf 1917 verwoed aan een eigen zuil. Daarbij moest *poor little Belgium* in diskrediet gebracht worden. Een alternatief vaderland was volop onder constructie. Enige flexibiliteit was daarbij nodig. Zo telden pamfletten voor de Gentse arbeiderswijken menigmaal de woorden “kameraad” en “brood”, met slechts op het einde een verwijzing naar taalrechten.⁴⁷ Er werd gesproken over een Vlaamse klasse van koelies die alleen goed waren voor het vuilste werk. Voor het platteland werd een andere brochure gemaakt. Daarin werd de tegenstelling “fijne heren in zachte kus-sens” versus “simpele maar hardwerkende boer” opgevoerd. De oplossing die zowel producenten als consumenten rijk en gelukkig moest maken was uiteraard dezelfde: meer Vlaanderen.⁴⁸

De greep naar de macht ging echter verder dan drukwerk. Voor- en tegenstanders van de activistische zaak werden geregistreerd. De zogenaamde ‘briefwisselaars’ – activisten verantwoordelijk voor de informatievergaring – voerden een onderzoek naar de politieke toestand in de gemeente. Ze signaleerden wie in de toekomst nuttig kon zijn en wie niet. De dienst documentatie van het *Centraal Vlaamsch propagandabureau* is de gedroomde vindplaats voor dergelijke lokale verslagen.⁴⁹

Bron 6. Raad van Vlaanderen, correspondentie van briefwisselaars S. en B. over Halle
Halle, 27 mei 1918

Waarde Heer Faignaert,

De propaganda wordt goed voortgezet. Jammer maar dat er onder de Vlamingen die eensgezindheid die er zoo [onleesbaar nvdr] nodig is, niet kan gehandhaafd worden. De jongeren willen zomaar alles in handen nemen, met de meening dat hunne gedachten alleen de beste zijn. Ook waar zij zien dat een werk zoals Volksopbeuring geweten is om de bevolking nader tot ons te brengen, zijn zij er op uit alles in 't werk te stellen om dat in handen te krijgen. Dit doet noodzakelijkerwijze wrijving ontstaan tusschen de jongeren en de oude strijders. Dat [zou moeten] behandeld worden op een der eerstvolgende studiedagen. Volksopbeuring telt nu 2000 leden en de bevolking schijnt ons van dag tot dag meer genegen. Wij zijn dus nen goeden stap vooruit (...).

S.⁵⁰

Stad Halle

De Politieke toestand

21 juli 1918

Uit hetgeen ik U over den toestand in de stad Halle heb medegedeeld zult gij gemakkelijk verstaan dat de zaken er zoodanig verward uitzien dat eene verandering in het personeel noodzakelijk is. Dit werd verleden jaar reeds ingezien door D.J. en D.M. Aanvankelijk bestond dan ook het plan den Burgemeester te doen vallen en te doen vervangen door Heer D.J. Een politieke raadgever moet die Heeren in het oor gefluisterd hebben dat zulks zeer gevaarlijk zou zijn voor de reputatie van volksvertegenwoordiger D.J., omdat het hem niet zou gelukken het volk voldoende te voeden en dat de ontevredenheid der massa zou neerkomen op den nieuwen Burgemeester (...) Die zou er de nadeelige gevolgen van dragen bij de eerstkomende verkiezing. Daaraan, meen ik, is het te wijten dat de onderzoekscommissie gedurende zoovele maanden hare werkzaamheden heeft gestaakt.

Volgens het huidige plan, dat ongetwijfeld in een zeer naaste toekomst zal uitgevoerd worden, zal meneer D.M. als kandidaat burgemeester voorgesteld worden. Hij zal er niet tegen opzien door den Generaal-Gouverneur benoemd te worden. Om den burgemeester Karel N. te doen verdwijnen zal meneer D.M. voor den gemeenteraad verschijnen met een gedocumenteerd rapport waar al de onregelmatigheden voor het gemeentemagazijn en van het stadsbeheer zullen blootgelegd worden (...) Mij werd ten stelligste verzekerd dat de bewezen feiten zoo erg zijn dat het personeel van het gemeentemagazijn en bedienden van het stadhuis hun ontslag zullen ontvangen. De verantwoordelijkheid van den Burgemeester zal duidelijk bewezen worden en aangezien hij bijna altijd handelde op eigen houtje zonder den gemeenteraad te raadplegen en ook als verdediger en beschermer optrad van de slechte gemeentebedienden, is er zekerheid dat hij gedwongen zal zijn uitslag te nemen.

Meneer D.M. hoopt de warboel eens voor goed te regelen. Hij is trouwens de eenige man in Halle die bekwaam is orde te brengen in de stad. De burggraaf D.J. bezit daarvoor te weinig initiatief en nog minder karaktervastheid. Wat voor ons van belang is, is het voornemen van meneer D.M. gansch het stadsbestuur te vervlaamschen. Menschen die hem slechts oppervlakkig kennen zouden zich daarover kunnen verwonderen, maar wij die weten welke sluwe politieker meneer D.M. is, vinden daarin een nieuw bewijs dat hij de macht van de Vlaamsche beweging erkent en voorziet dat de toekomst aan de Vlamingen gelijk zal geven. Reeds nu wil hij met de vervlaamsching vooraf treden en zoo zich Vlaamsche sympathieën verzekeren, en dat alles zonder zich te compromiteren door mee te doen aan de nationalistische oorlogsbeweging. Alzoo blijft hij ook een geschikte man voor later indien het bootje omslaat (...)

B.⁵¹

Wat is de lokale context van deze brieven? Uit andere documenten blijkt dat een corruptiezaak over suikersmokkel tot onvrede bij de bevolking had geleid. De burgemeester zou daarbij betrokken geweest zijn. Gemeenteraadslid D.M. vroeg en kreeg daarop een onderzoekscommissie. De voorzitter van die commissie was... de burgemeester zelf. Uiteraard verklaarde deze de commissie enige tijd later onwettig, waarop de zaak verzandde. Met alle legale middelen buiten bereik schakelden de activisten dan maar pers en hun mannetje bij Binnenlandse Zaken in om Karel V., een landbouwer, af te zetten.⁵²

Het is in één oogopslag duidelijk dat het hier gaat om de fundamentele thema's: politiek, democratie en langetermijnplanning. Maar het gaat ook zeker over interne verdeeldheid. Het activistische archief is een noodzakelijke aanvulling op de gemeentelijke bronnen. Ten eerste omdat de auteurs van deze Vlaams-nationalistische documenten weinig terughoudend waren. De activisten schreven immers voor hun eigen netwerk en hadden geen belang bij verbloemen. Dat is wel anders in officiële kronieken, die het vooral moesten hebben van eensgezindheid en lofprijzing. Ten tweede zien we hoe macht in de dorpsstraat werkt. De activisten waren een marginale groepering, maar met veel groei-potentieel. Er waren banden met kerk, lokale machtshebbers en krijgsgevangenen soldaten. Ook blijken bepaalde praktijken (zoals het ontfutselen van documenten en kieslijsten) geen obstakel te zijn. Ten derde blijkt hoe traag informatie in de publieke sfeer kon doorsijpelen. Zelfs de inzet van 'primitieve' middelen, zoals spreekbeurten, vereiste heel wat energie – zeker als het establishment voortdurend je lokaal wilde afpakken.

Objecten als startpunt van een verhaal

Objecten en gebouwen hebben hun eigen bezettingsverhaal, al vertellen ze dat niet meteen op het eerste zicht. Legermusea hebben uitgebreide collecties met oorlogsbestendige

curiosa, maar wat met het bezette land? Herdenkingsmonumenten en gerenoveerde gebouwen springen het eerst in het oog. We kunnen verder nog denken aan kantwerkjes, bewerkte granaathulzen of schilderijen. Niet elke specialist kan evenveel aanvangen met dergelijke objecten. De museumselectie van de industriële archeoloog verschilt van die door de kunsthistoricus. En dan zijn er nog de échte dagdagelijkse objecten. Grote openbare collecties bevatten vaak niet meer dan rantsoenbonnetjes. De grote vraag is wat er allemaal kan opduiken in heemkundige collecties en privéverzamelingen, en hoeveel daarvan betrekking heeft op het dagelijks leven in het bezette land.

Objecten zijn nochtans erg belangrijk bij tentoonstellingen voor een breed publiek. Het is wel jammer dat hun belang soms omgekeerd evenredig is met de informatie die ze ons geven. Neem nu onderstaand object.

Bron 6. “Pour balayer les boches” – “Om de moffen buiten te vegen”. Archief van de Stad Brussel.⁵³

Als we dit object mogen geloven drong nationalisme wel erg diep door in de leefwereld van het bezette land. Over de maker van dit borsteltje of over de bezitter weten we echter heel weinig. Werd het uitgesteld of in een specifieke context gebruikt? En is het object representatief voor de dagelijkse realiteit of niet?

Het stadsarchief van Brussel, waar deze borstel wordt bewaard, bevat wel meer patriottische prullaria. Waren deze objecten ook van belang buiten de symbolisch beladen hoofdstad? De Brusselse bourgeoisie had misschien meer aandacht en geld veil voor dit soort hebbedingetjes. Dit vaderlandslievend voorwerp werd om een welbepaalde reden bewaard. De vele gebruiksvoorwerpen die werden opgelapt met gerecycleerd materiaal niet. Denk aan gebruikt papier dat aan de achterkant nog eens werd beschreven, bijeen genaaide kinderkledij of karren die zich met ongelijke wielen voortbewogen. Dit borsteltje kreeg bovendien een etiket, met de vermelding “november 1918” en “pour balayer les boches”. Een souvenir uit de bevrijdingsdagen?

Conclusie: dit object zal eerder uitzonderlijk zijn geweest, maar aan die uitzondering kun je wel een stevig verhaal vastknopen. Het gaat dan niet noodzakelijk over het algemene 'dagelijks leven', wel over de materiële cultuur van de bevrijding in een specifiek Brussels milieu. En je kunt op zoek naar de geleidelijke veralgemening van de tricolore bij andere lagen van de bevolking – zowel tijdens als na de oorlog. Bevat een boedelbeschrijving uit Limburg in 1929 nog steeds een enorme Belgische vlag?

8.6 Hopen en geloven

Het onderzoek over volksreligiositeit tijdens de Eerste Wereldoorlog ligt nog voor een groot stuk braak. Nochtans was er geen gebrek aan (semi-)religieuze manieren om met de emotionele weerslag van de oorlog om te gaan. Zo werden de volgende prentbriefkaarten uitgegeven:

Deze bron is vrij uniek omdat er geen rechtstreeks verband is met de kerk. Het is een volks devotieobject. Wie begint aan een publieksproject met de invalshoek religie, zal echter veel meer archief uit de kerkelijke hoek terugvinden. De verslagen door priesters, ook gekend als de *Bouwstenen voor een kerkgeschiedenis van België*, zijn de meest bekende seriële bron over dit thema. Wat kunnen we verwachten bij deze bron?

Grootschalige enquêtes bij priesters

Na 1918 vatten de Belgische bisschoppen het plan op om een eigen, historische synthese te maken over het lijden van de kerk en het Belgische volk. De kerk vreesde dat de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog in handen zou vallen van de geseculariseerde staat. Die zou een verhaal vastleggen dat – in haar ogen – te neutraal zou zijn.⁵⁴ Daarom werden gestandaardiseerde vragenlijsten opgesteld en verstuurd naar alle priesters. De lijsten moesten gestaafd worden met bewijsstukken en de handtekeningen van betrouwbare personen. Het was een publieksinitiatief *avant la lettre*, en een handige propagandacampagne tegelijk. In 1921 liep de onderneming op de klippen. Grote bezettingskronieken werden haast nergens gerealiseerd en de verslagen, erg ongelijk in kwaliteit en compositie, verdwenen in het archief.⁵⁵

Sommige pastoors schreven een nietszeggend en beknopt verslag, anderen waren juist heel ijverig. Maar zelfs de meest uitgebreide verslagen zijn niet automatisch een goudmijn. Dat komt omdat enquêtes niet neutraal zijn. De vragen liggen immers al vast en sturen dus het antwoord. Misschien hadden bepaalde pastoors veel te vertellen over de bezetting. Dit was niet mogelijk binnen de enquête, die vooral vragen stelde over de Duitse inval en de Duitse uittocht. Als het over de bezetting zelf ging, dan kwamen vooral aspecten die de kerk boeiden ter sprake (inbeslagnames, vrijheid van eredienst, zedelijk gedrag, processies). Er ging dus geen aandacht naar de faillissementen van bedrijven of de verdeling van de oogst. Hoewel ten slotte het bezettingsregime in 1915 erg verschillend was van dat in 1918, hield de vragenlijst daar geen rekening mee.⁵⁶

Wie enquêtes invult, is ook niet alwetend. Wanneer een celibetair, hoogopgeleid man zijn parochianen (zowel mannen als vrouwen, arbeiders en boeren) moet observeren, vindt er altijd een vertekening plaats van de werkelijke situatie. Bij de vragen over materieel gebrek of hulpmaatregelen zien we vaak zelfs “niets bijzonders te melden”. Een tweede probleem is het feit dat de priesters aan hun oversten moesten berichten. Zij waren dus niet happig om feiten te melden die hen in een slecht daglicht stelden. Als de parochie op het kerkbestuur zou overkomen als een broeinest van anarchie, had de priester duidelijk gefaald in zijn taak. Vandaar het soms bedrieglijke beeld van peis en vree. Het project moest ten slotte de Belgische kerk met een goede, vaderlandse rol sieren, de Duitsers als boeman voorstellen en de Belgen als slachtoffers. Ook dit stramien zorgt voor vertekening.

Omdat de verslagen een uitdagende mix zijn van opinie en feitenrelaas gaan we dieper in op twee struikelblokken. Ten eerst het verschil tussen feitenwaarheid en geleefde waarheid. Ten tweede de impact van verhaallijnen.

Feitenwaarheid en geleefde waarheid

Met feitenwaarheid bedoelen we hier een aantal evenementen of gebeurtenissen, ont-daan van emoties en schijnbaar ‘echt gebeurd’.⁵⁷ Vinden we dat terug in onze bron? De verslagen wijzen op een aantal typische fenomenen: al dan niet afgelaste processies, maatregelen tegen spionnagevaar door de Duitse soldaten, opeisingen, aankomst en vertrek van legers, het opzetten van bepaalde “liefdadige” werken, ... Maar deze feiten worden vrij beknopt beschreven en zijn gelijklopend voor de meeste parochies. We moeten ons er van bewust zijn dat de priester in sommige gevallen de enige overgeleverde getuige is – *dubbelchecken* is moeilijk. Over de Sint-Michielsparochie te Ichtegem komen we het volgende te weten:

Bij den inval: Bij den inval wierd door den Burgemeester 't bevel gegeven al de wapens in 't stadhuis af te leveren. De Heer pastor bracht de boeken en archieven der kerk en der fabriek in veiligheid: doch andere bijzonderheden zijn niet aan te stippen. Vrije scholen: de Ortskommandantur heeft gezamenlijk met de Eerw. Moeder Overste der Vrije scholen het programma vastgesteld, de uren der lessen enz.; de Fransche taal mocht niet aangeleerd worden. De godsdienst moest er gegeven worden (...).⁵⁸

Het dagelijks leven wordt hier ten dele gereduceerd tot een aantal maatregelen van de Duitse vijand. Maar dit is slechts een deel van de realiteit. Naast de feitenwaarheid staat de geleefde waarheid. Het is de waarheid zoals de priester die ervoer, maar die niet noodzakelijk ook geldt voor de fabrikant, de weesjongen of de Duitse luitenant. Die waarheid kun je dus niet ontcrachten met andere feiten, want uiteindelijk gaat het over de betekenis die door een individu aan bepaalde gebeurtenissen gegeven werd. Zo schreef de pastoor van de Sint-Benedictusparochie van Lillo bij Antwerpen bijvoorbeeld:

Men heeft den vrede – maar smaakt hem niet.⁵⁹

De geleefde waarheid uit dit citaat geeft aan dat de verwachte en verhoopte vreugde na het zwijgen van de kanonnen uitbleef. De verwachtingen over het einde van de oorlog waren tijdens de bezetting vrij hoog; te hoog misschien om na de bevrijding bewaarheid te worden. Vreugderituelen van enkele uren (zoals het luiden van de klok en het toejuichen van soldaten) werden afgewisseld met vele, onzekere dagen. Deze subjectieve waarheid kunnen we koppelen aan andere elementen van de feitenwaarheid: de massale werkloosheid, het probleem van heropbouw, de permanente invaliditeit bij sommige dwangarbeiders, enz. Het beeld van de vreugdevolle bevrijding kan zo genuanceerd worden. Dit is de geleefde realiteit van de pastoor die zijn gemeenschap observeert.

Feitenwaarheid en geleefde waarheid komen soms ook in botsing. Dat is duidelijk wanneer de pastoors het hebben over de minder gegoede gezinnen. Langs de ene kant is er in hun verslagen medelijden met de werklozen en de alleenstaande vrouwen te ontdekken. Aangezien de enquête expliciet het lijden van het Belgische volk wil bovenbrengen, komen deze families aan bod bij vragen over de inval. Toen was het leed immers extra zichtbaar. En toch roepen de vragen over de bezetting bij de priester een andere geleefde realiteit op:

“Van den kant der mannen waarvan er vele die gereed stonden om maar seffens voor Duitschland te werken (’t is eens, ook welkdanig werk”), als het maar goed betaald werd, dus voor het geld alleen. Van den kant der vrouwen, bijzonder van de aankomende meisjes, die als verzot en verslingerd waren naar de Duitse soldaten.

Hetzelfde gebeurt bij de antwoorden op vraag 4 en 9, respectievelijk over het religieuze leven tijdens de inval en tijdens de bezetting:

4) “de kerken zaten overvol”

9) “de communietoegang is weinig veranderd. De sacramenten worden iets meer bijgewoond, maar de stijging is slechts zwak.”⁶⁰

Dit getuigt van een bepaalde encenering. De inval wordt beschreven als een periode van totale chaos, de bezetting als een moment waarop de mensen zich slecht gedragen. Dit brengt ons meteen op het volgende aandachtspunt: verhaallijnen.

Verhaallijnen

Een geleefde waarheid valt meestal niet uit één zinnetje te halen. Vaak onthult de structuur van een tekst veel meer. Auteurs gebruiken verhaallijnen en een set van afgebakende rollen (*good cop, bad cop...*). Hieronder vinden we twee getuigenissen met een duidelijk script. De eerste getuigenis, afkomstig uit Machelen aan de Leie, vertelt over de impact van de oorlog op de “zedelijkheid” van de bevolking. De tweede getuigenis, door de pastoor van de Sint-Karolus parochie in Antwerpen, vertelt over de omstandigheden waarin de herderlijke brief van kardinaal Mercier werd verspreid.

Bron 8. Fragment uit het priesterlijk verslag van Machelen aan de Leie⁶¹

De invloed op de bevolking: niet voordelig, slecht, verderfelijk. Uit hoofde van schaarheid van de kolen en de weinige zorg die er soms besteed werd om brandstof te zorgen, vonden zich arme mensen genoodzaakt al wat hout aan te schaffen zonder den toelating van den eigenaar gevraagd of bekomen te hebben. Het voorbeeld van den eenen wekte den anderen tot navolging op; zo begonnen velen die volstrekt zulks niet noodig hadden hout te halen, na eenige tijd ging men al langerhand aan verder, men maakte van het stelen een bedrijf. Men steelt om te verkoopen, of tot

later te verheelen. Bij klaren dage reed men met heele wagens geslagen hout langs de baan. De boschen werden geplunderd, de boomen langs akkers en velden afgezaagd. Het begrip of gevoelen van rechtvaardigheid was bij velen uitgedoofd, en scheen de onrecht nog geen deugd, in hunne oogen [dan] toch eene eerlijke zaak. Het sollen of smokkelen zooals men het wil heeten werd na enige tijd ook op brede schaal beoefend. Wat dubbel hatelijk was, als het, zooals bij enige, geschiedde ten voordele van de vijand.

De zucht naar geld, naar overgrootte winst, door de duurte der levensmiddelen veroorzaakt, maakte van vele echte woekeraars... Dat ze menig onrechtvaardigheid bedreven was oorzaak dat zij gevoelloos bleven tegenover hunne medeburgers en – wat nog het ergste was – ten opzichte van de geringen burger, de armen en noodlijdenden. (...) De onverschilligheid – om niet meer te zeggen – ten opzichte der tijdelijke en ook geestelijke overheid heerschte op brede schaal.

Bron 9. Priesterlijk verslag van de Sint-Karolus parochie te Antwerpen⁶²

- “U weigert de herderlijke brief af te geven? Waarom?”
- “Ik moet de brief voorlezen, en dat is moeilijk als ik hem moet afgeven aan U.”
- “Die brief bevat uitspraken die... hoe moet ik het zeggen... verletzend [kwetsend] zijn voor het Duits Rijk.”
- “Dat is mijn probleem niet. Ik kan de bevelen van mijn oversten niet zomaar naast mij neerleggen. Het verbaast me dat een lid van het Duitse officierenkorps, dat toch gekend staat om zijn volgzzaamheid ten opzichte van de hiërarchie, mij daartoe aanspoort.”
- “In naam van de Gouverneur-Generaal verbied ik u om die tekst voor te lezen! En teken nu maar een verklaring waarin u beloofd om de brief niet te lezen.”

[De pastoor weigert deze verklaring te tekenen, maar wil wel schriftelijk verklaren op de hoogte te zijn gesteld van het Duitse verbod. Wanneer dit gebeurd is kondigt hij aan dat hij de herderlijke brief toch zal voorlezen.]

“De volgende dag las ik de brief voor in de mis van half zeven. Achteraan in de kerk zat een spion. Om kwart voor acht kwam een auto naar de pastorijs om mij te halen. Maar ik was in de kerk. De soldaten zeiden dat ze zouden terugkeren om kwart voor negen. Ondertussen las ik de brief nog eens voor. Ik ging naar de pastorijs om een kop koffie en keerde dan terug naar de kerk, overtuigd dat ze mij daar niet zouden oppakken. Ik zei tegen de meid dat ik in de kerk zou blijven tot ’s middags. Om half tien kwam de auto terug. De verwarring tussen het Belgische en het Duitse uur verklaarde die vertraging. Ondertussen had ik de brief voorgelezen in alle misvieringen. Om één uur begaf ik me naar de generaal in de Kommandantur (...). Om half drie was ik daar.”

[De pastoor geeft toe dat hij meer heeft gepreekt dan normaal, om de brief maximaal te kunnen verspreiden. Er ontwikkelt zich een discussie over de vraag of het

leesverbod afkomstig was van de Duitse officieren op de Kommandantur, dan wel van de Duitse generaal. De soldaten – simpele jongens die het Frans, noch het Latijn dat de priester af en toe gebruikt machtig zijn – beweren dat het de generaal was, wat de inbreuk des te erger maakt. De pastoor kaatst het argument terug: als autoriteit zo heilig is, kan hij dan zijn plicht ten opzichte van Kardinaal Mercier, zijn overste, negeren? Daarop kondigen de Duitsers aan dat de generaal zal optreden – desnoods met een bevel tot gevangenneming. De pastoor sluit zijn verslag af als volgt:]

– “En ik wacht nog steeds – tevergeefs – op dat optreden ...”

De toon van beide verslagen is totaal anders. De ene pastoor figureert in een tragedie. Het thema is de teloorgang van zijn dorp. Zijn eigen rol is die van kritisch, maar machteloos observator. Dit is één van de weinige geraadpleegde verslagen die geen gebruik maakt van de traditionele binaire oppositie tussen goede burgerij en slechte arbeiders. Ook het zedelijke gedrag wordt veel ruimer ingevuld: niet losbandigheid wordt in rekening gebracht, maar wel het gebrek aan solidariteit met de minderbedeelden. Zelfs de vernietiging van het landschap komt aan bod: het treurspel is compleet.

De andere pastoor figureert in een komedie. Zijn (prominente) rol is die van onbewogen verzetsheld. Hij schaamt zich niet om toe te geven wat hij van plan is. Op de intimidatie van de Duitsers antwoordt hij met nauwelijks verborgen spot. Hij speelt met het cliché van de serviele Duitsers, voor wie macht en autoriteit alles betekenen. De laatste zin, “*j’attends encore... en vain*” is een duidelijke kwinkslag. Blijkbaar hebben de Duitsers een grote mond, maar bijten ze niet. Dezelfde oorlog kan zowel beschreven worden als een tragedie of als komedie. Wie werkt met deze verslagen moet dus op zoek gaan naar de rollen waarmee de priester zich identificeert. Is hij de strenge zedenpreker, de getormenteerde getuige, het slachtoffer of de rebel?

8.7 Heropbouwen en herinneren

We hebben de naoorlogse periode gevat in twee krachtlijnen: heropbouwen en herinneren. Met andere woorden: omgaan met de toekomst en met het verleden. We hebben ook de sluimerende spanningen benadrukt die na 1918 bleven bestaan. Oude elites stonden tegenover nieuwe elites, oud-strijders tegenover oorlogsprofiteurs, arbeid moest gesust worden om kapitaal te kunnen vrijwaren, enzovoort. We benoemden die spanningen als onzichtbaar, omdat het meeste naoorlogse bronnenmateriaal er vaak niet expliciet van getuigt. Er zijn natuurlijk gerechtelijke archieven, waaruit de nood aan afrekening blijkt. Er zijn de bronnen afkomstig van het hogere politieke

toneel. Maar het is niet altijd evident om deze te consulteren en ze zijn zelden lokaal gericht. Toch zijn er een aantal bronnentypes uiterst geschikt om de polemieken over en de vormgeving van het gemeenschapsideaal terug te vinden, zowel tijdens als na de oorlog. We vervolledigen ons bronnenoverzicht met rituelen en kranten.

Rituelen tussen herdenking en carnaval

Het 'ritueel' is een belangrijk begrip geworden binnen de (historische) antropologie. Door de gestegen aandacht voor het dagelijks leven komen allerlei spectaculaire en obscure rituelen voor het eerst in beeld. In de populaire interessesfeer gaat 'folklore' al veel langer mee.⁶³ Het ritueel is echter een lastige klant om historisch te analyseren. Ideeën over de 'onveranderlijke gemeenschap' en het 'weerspiegelen van collectieve eendracht' sluipen gemakkelijk binnen. En daarmee begeven we ons op drijfzand. Gerard Rooijackers spreekt dan ook liever over rituele repertoires: geformaliseerde en binnen een bepaalde groepscultuur algemeen aanvaarde handelingsvormen, die zowel sacraal als profaan kunnen zijn.⁶⁴ Op die manier komen zowel bedevaarten als charivari's (volksgerichten met veel lawaai) en gebruiken rond de geboorte aan bod.

Bron 10. Het eren van de oud-strijders: de vredesstoet in Landegem, 1919 (Heemkundige Kring Landegem).

Wie interessante oorlogsrituelen verder wil ontleden, kan verder bouwen op de volgende aandachtspunten. Rituelen hebben dan wel een bepaalde functie binnen de ge-

meenschap, ze zijn zeker niet de expressie van de volledige gemeenschap. Integendeel, rituelen worden steeds meer gezien als partijgebonden, polemisch en gedragen door specifieke groepen, zoals bijvoorbeeld jongeren.⁶⁵ Verder beschouwen velen volkscultuur nu als iets dynamisch, en niet per se als het versteende overblijfsel van eeuwenoude tradities. Rituelen veranderen door de tijd en er wordt voortdurend onderhandeld tussen *high tradition* en *low tradition*.⁶⁶

Het belangrijkste ritueel uit de naoorlogse periode is uiteraard het vieren van de bevrijding (1918) of het herdenken van dit moment door oud-strijders te eren. Daarvan zijn talloze foto's overgeleverd.

Zulke vieringen zaten inderdaad boordevol gemeenschapsretoriek. Er werd duidelijk geprobeerd om consensus te bouwen rond belangrijke symbolen: de oud-strijders, de vlag, het koningshuis. Grote nationale ceremonies hebben schijnbaar niets gemeen met 'volkscultuur'. Maar het ging er niet overal zo stijfdeftig aan toe. De lokale herdenkingen werden her en der op een carnavaleske manier aangepakt, met praalwagens en tafereeltjes uit de oorlogstijd. De bezetter werd daarbij in zijn hemd gezet en belangrijke episodes (zoals de koperopeisingen) werden uitgebeeld. Fanfares en drank maakten het plaatje compleet. Het is enkel door lokaal onderzoek dat deze episodes kenbaar worden. Lokale krantjes gaven beschrijvingen en foto's, gemeentelijk archief bevat misschien subsidiedossiers en beschrijvingen van praalwagens. Je kunt andere aspecten, die niet per se op de foto staan, gaan onderzoeken. Waren er in de gemeenteraad discussies over de subsidiering van bepaalde monumenten? Welke toespraken werden er gehouden op onthullingceremonies en door wie? Het is belangrijk te beseffen dat zelfs de meest plechtstatige naoorlogse herinneringsceremonies een sociaal gebeuren waren.

Maar niet alleen bij naoorlogse vieringen werd het dagelijks leven ritueel vormgegeven. Zoals gezegd waren veel rituelen of charivari's gebaseerd op tweedracht in plaats van op eendracht. Ze versterkten de sociale controle en vertegenwoordigden het standpunt van 'de goegemeente'. Aan die folklore was absoluut niets romantisch. Denk maar aan het (symbolisch) geweld tegen 'foute' Belgen. Al in 1917, tijdens een tijdelijke aflossing van de Duitse wacht, vermeldt landbouwer Eduard Cortvrindt het volgende incident:

De morgen nadat de Duitsers uit onze gemeente vertrokken waren, had men voor verschillende deuren kruisen gelegd ten teken van rouw. Dit voor de deuren waar vrouwen en jonge dochters huisden van zeer slecht gedrag, die al te ligt [sic] omgingen met onze vijanden. Wee hen! Ten eeuwig en dage zullen die namen van deze vuile vrouwen in de gedachtenis der brave inwoners gegrift blijven, zodat ze na de oorlog hun schandalige daden zullen herdenken.⁶⁷

De geschreven pers

Kranten zijn zonder twijfel een waardevolle bron voor de bezettingsperiode. Alleen al het advertentiegedeelte kan ons informeren over tweedehandshandel en allerlei persoonlijke verzoekjes. Vervolgverhalen weerspiegelen bepaalde waarden en normen en de commentaren illustreren in de leefwereld van de lezer.⁶⁸ De snuggere lezer zal nu ongetwijfeld opmerken dat de Duitsers kranten censureerden. Enkele kranten (zoals het socialistische *De Vooruit*) verschenen onder censuur, anderen staakten de berichtgeving en de meest voorkomende kranten waren van activistische of van pro-Duitse signatuur. Dat wil niet zeggen dat deze kranten waardeloos zijn als historische bron. Vooral buitenlands of militair nieuws werd geweerd, maar lokale gebeurtenissen kwamen wel nog aan bod.⁶⁹ Wie denkt dat het in de 'vrije' (of clandestiene) kranten allemaal veel beter was, zal van een kale kermis thuis komen. Deze kranten hadden om te beginnen al geen groot bereik.⁷⁰ Bovendien waren deze kranten, eerder dan platforms voor informatie, echte propagandamachines van het verzet.

De dromen, frustraties en verwachtingen uit de bezettingstijd komen dan ook ruimschoots aan bod. Er werd geanticipeerd op wraak. De krant bood ruimte voor debatten die in de nasleep van de oorlog nog erg belangrijk zouden worden. Deze bronnen uit de oorlogsperiode zijn dus erg interessant om de naoorlogse periode te begrijpen. Ze onthullen een bepaald klimaat. Het voorbeeld van de *Vrije Stem*, een verzetskrant uit het Antwerpse, is instructief. Deze krant publiceerde regelmatig lijsten van "slechte vaderlanders", mensen die voor de Duitsers werkten of aan hen verkochten.⁷¹ Wie een donatie gaf aan de krant, werd vermeld in de krant en mocht een klein berichtje erbij plaatsen. Deze zogenaamde propagandapenningen zijn een interessante variant op het aloude charivarritueel:

Opdat madame Cop niet meer zoo vriendelijk zou zijn tegen de platkoppen [Duitsers nvdr]:0,50 frank.

Opdat Lieske van de Eierenmarkt zich wat minder met moeffen zou ophouden: 1,25 frank.⁷²

Dit illustreert hoe het tijdperk van massaproductie en vermarkting de "volkscultuur" in nieuwe richtingen stuurde.

Bron 11. Krantenfragmenten

Uit de activistische krant *De Eendracht*:

Rekenkundige vraagstukken voor lagere scholen

Een vaderlander, handelsreiziger, uit Antwerpen, werd van flamingant eerst passief, dan Franskiljon. Zoo doende likte hij de hand die hem voedde. Als men bedenkt

dat hem voor zijn koen gedrag, na den oorlog, eene weddeverhooging van 25 frank in de maand en een reisabonnement van 2e klas in plaats van 3e klas werd toegezegd, vraagt men wat deze daad van pure vaderlandsliefde per jaar zoal opbrengt...⁷³

In A [Antwerpen nvdr] is de prijs van het vlees schrikkelijk gestegen, en volgens men dacht, was er een straaltje van hoop op vermindering: onze beenhouwers, die naar de markt van Cureghem gaan om vee te kopen. [Op de] 15 dezer [maand] verbod de uitvoer uit Brabant weer ter plekke te verkopen. Beste, lezer, indien deze maatregel voor allen dezelfde waren geweest, zouden de beenhouwers, alhoewel het hun vreemd overkwam, toch niet geprotesteerd hebben. Zij weten dat de pinhelm ons tijdelijk onder zijn zware klauwen drukt. Een uitzondering werd gemaakt: M. V., beenhouwer-opkoper voor de Bochen kreeg de toelating om met 40 stuks vee naar A te komen. Die heer is oprecht vaderlander, maar vaderlander voor zijn portemonnaie! Neen, die mijnheer mag het recht niet meer hebben de erenaam van Belg te dragen.⁷⁴

Uit de verzetskrant *De Vrije Stem*:

Uithongeraars-verraders

Een van de prijzen, wel het hoogst gestegen, is die van het vlees, en die gaat nog immer hoger stijgen, uit oorzaken van het opkopen door enige Antwerpse verraders, van al het vlees aan het slachthuis en elders voor de Duitsers. Er moet opgekomen worden om een hinderpaal te stellen aan deze handelswijze van diegenen onzer medeburgers, welke er zich aan schuldig maken; zij verdienen gebrandmerkt te worden! Bevinden zich tussen die verraders, de genaamde D., De H., M. en V. (deze uit de Pothoek), allen beenhouwers om zich rijk te maken en uithongeraars van onze zo diep beproefde bevolking.⁷⁵

In de originele fragmenten werden de familienamen uiteraard wel vermeld. Hoewel deze stukjes uit twee totaal verschillende hoeken komen, hebben ze wel een paar dingen gemeenschappelijk. Zo bekritisieren beide de “vaderlander omwille van de portemonnee”, de vaderlander zonder idealen. Beide werden geschreven vanuit een bezorgdheid om het naoorlogse. De activisten vreesden een naoorlogs status-quo, waarin zij het onderspit zouden moeten delven vanwege hun idealen. De verzetslui vreesden dat diegenen zonder idealen zich ongeoorloofd zouden verrijken. Uit beide fragmenten blijkt dan ook een diepe bezorgdheid om respectabiliteit en eerbetoon. De natie bleef een ideaal waard om voor te sterven, maar dit nationalisme stond niet los van een altijd aanwezige bekommernis om materieel welzijn.⁷⁶

